

<https://doi.org/10.62837/2025.5.326>

ÜLKƏR ƏSƏDOVA
ADU
ulkerasadova@gmail.com

DİSKURS ANLAYIŞINA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Açar sözlər: mətn, diskurs, nitq, vizual və vokal təmas, kommunikativ hadisə.

Key words: text, discourse, speech, visual and vocal contact, communicative event.

Ключевые слова: текст, дискурс, речь, визуальный и голосовой контакт, коммуникативное событие.

Dil dinamik bir sistemdir, cəmiyyətimizin inkişafı ilə birlikdə daim inkişaf edir. Dil və danışmaq lüğətinin öyrənilməsi müasir dilçiliyin vacib bir vəzifəsidir. Müasir dilçilikdə dilin diskursiv xüsusiyyətlərinə maraq artmaqdadır. Bu, müxtəlif növ danışmaqların seçilməsində özünü göstərir, bunların arasında diskurs mühüm yer tutur. 20-ci yüzilin 2-ci yarısında dilin aktiv və hərtərəfli öyrənilməsi üçün linqvistikada yeni nəzəri paradıqmalar müəyyənənmiş, nəticədə yeni termin və anlayışlar qrupu meydana gəlmişdir. Bu terminlər psixolinqvistika, linqvokulturologiya, mətnin linqvistikası (mətn dilçiliyi), sosiolinqvistika, praqmalinqvistika və s. bu kimi sahələri əhatə edir. Belə terminlərdən biri də «diskurs» termin-anlayışıdır. Məlumdur ki, diskurs, nitq, mətn, ümumilikdə dil və onun struktur vahidləri tamamilə fərqli linqvo-psixoloji kateqoriya və anlayışlar olsalar da, nəticə etibarilə onların hamısı tək bir məqsədə – ünsiyyət ehtiyacını ödəməyə xidmət edir və məhz bu məqsədlə yaranmışdır. Diskurs - filoloji ədəbiyyatda geniş yayılmış termdir. Diskurs bir çox izahlı lüğətlərdə həm latın, həm də fransız mənşəli söz olaraq göstərilir. Latın mənşəli *discursus* (a running to and fro) sözündən və ya fransız mənşəli *discurrere*, *discursum* (söhbət etmək, danışmaq) sözlərindən yaranan diskurs “Collins Concise English Dictionary”də [10, 672] bir çox mənələrdə verilmişdir: isim kimi verbal kommunikasiya; yazıda və ya danışmada mövzuya formal münasibət; bir cümlədən artıq olan linqvistik fenomenin təhlili üçün dilçilər tərəfindən istifadə olunan mətn vahidi; fel kimi bir çox arxaik mənələri ilə yanaşı rəsmi formada yazmaq və ya danışmaq; müzakirə aparmaq. Digər lüğətlərdə isə söhbət, xüsusilə də formal xarakterli söhbət; danışmada və ya yazıda fikirlərin formal və mütəşəkkil ifadəsi; xütbə, traktat və s. formasında ifadə; əlaqəli danışmaq və ya yazı vahidi və ya hissəsi kimi izah olunmuşdur.

Diskurs məqsədyönlü bir sosial fəaliyyətdir. Bu gün diskursun öyrənilməsi bir çox elm sahələri fəlsəfə, psixologiya, semiotika, və ən əsası, dilçiliyin müxtəlif sahələri - psixolinqvistik, koqnitiv dilçilik, praqmalinqvistika, mədəni dilçilik və s. sahələri üçün aktualdır. Diskursla mətnin adı filoloji ədəbiyyatlarda yanaşı

addımlasa da onlar arasındakı fərq istisna olunmur. Mətn böyük anlayışdır. İstənilən diskurs mətndir, lakin istənilən mətn diskurs deyildir. Bu fərqlər aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: 1. Diskurs pragmatikadır, mətn linqvistik kateqoriyadır. 2. Diskurs prosesin kateqoriyasıdır, mətn nəticə kateqoriyasıdır. 3. Diskurs abstrakt konstruksiyadır, mətn aktualizasiyadır. Hər iki termin - mətn və diskurs - birmənalı deyil və linqvistik cərəyanların və məktəblərin nümayəndələri tərəfindən müxtəlif cür şərh olunur. Mətn dilçiliyində ilk növbədə formal və semantik qanunauyğunluqlardan bəhs olunur, diskurs təhlilində əsasən pragmatik faktlar yer alır.

Diskurs məqsədyönlü bir sosial fəaliyyət və həyata keçirilmiş nitqdır. Diskurs tədqiqatçılar tərəfindən, eləcə də dil təcrübəsi və ekstralingvistik faktorların mürəkkəb birliyi kimi şərh olunur. Diskursun araşdırılmasının bütövlüyünü qorumaq üçün əsas (integrativ baxımdan əhəmiyyətli) konsepsiya həm şifahi, həm də şifahi olmayan "işarələri" özündə birləşdirən ümumiləşdirici kod konsepsiyasıdır. İ.F.Uxvanova-Şmişqovaya görə, diskurs nəticə deyil, bir prosesdir və öyrənilməsi yalnız müasir mətnlər əsasında mümkündür. Beləliklə, diskurs təhlili məhdud sayda mətnlə işləyən bir metodologiyaya çevrilir və səslənmə müddətində yalnız şifahi nitqin təhlili kimi təyin olunur [9, 7]. Diskurs nitq fəaliyyətinin məhsuludursa, diskurs təhlili, yaranma vaxtından asılı olmayaraq hər hansı bir mesajın / mətnin təhlili deməkdir. Burada diqqət həm mətnin özü, həm də mətndə əks olunan işləmə şərtləridir. Mətn bir sıra kodların (şifahi və qeyri-şifahi) qarşılıqlı təsiri əsasında qurulmuş müəyyən bir kompleks kimi qəbul edilir. Diskurs, real və potensial, real və "tamamlanmış" nəzərə alınmaqla, qurulmuş bütün tamlığı və çoxmənalılığı, çox səsliliyi və çoxfunksiyalılığı ilə hər hansı bir mətndir (şifahi və yazılı, müasir və tarixi, real və süni şəkildə qurulmuşdur). Məzmun planı, birbaşa əlaqələndirilməklə yanaşı, dünya, cəmiyyət, ünsiyyətçilər, ünsiyyət kodları və qarşılıqlı əlaqələri haqqında bütün məlumat kompleksini əhatə edir. Müvafiq olaraq, diskurs təhlili hər növ məzmunun və içəridə olan bütün növ kontekstlərin yenidən qurulmasının kompleks təhlilidir. Diskurs, ünsiyyət prosesində subyektlər tərəfindən "kəşf edilən" bir mətndir. Açıqlaş həm spiker / yazıçı, həm də dinləyici / oxucu və ya tərcüməçi, üçün baş verir. Mətn istər-istəməz çox mənə və ya hər cür aspektləri, növləri, məzmun növlərini özündə cəmləşdirir. Həm ünsiyyət subyektləri tərəfindən qoyulan mənaları, həm də nitq qavrayışının kommunikativ və situasiya planlarının birləşməsindən yaranan mənaları ehtiva edir. Bunlar həm nitq və davranış xüsusiyyətlərindən, həm də ünsiyyət quranların müxtəlif təcrübələrindən yaranan mənələrdir: intellektual, milli-mədəni, tarixi, dil, nitq, sosial, estetik və s. Bu məzmun çalarlarının sintezi və sahibliyi, ünsiyyətçinin diskurs səriştəsi adlanır. Diskurs səriştəsinin mövcudluğu ünsiyyət baxımından savadlı olmağınza imkan verir və mətnlərin cəmiyyətdəki işinin nəticələrini qabaqcadan görməyin və həm cəmiyyətin taleyinə, həm də öz taleyinizə təsirlərini nəzərə almağınızı təmin edir.

Dilçilik cəmiyyəti üç baxışa bölünmüşdür. Birincisi, diskursu ünsiyyət şəraitində yazılmış və böyük ictimai əhəmiyyət daşıyan nitq kimi qəbul edir. İkincisi, diskursun fərdi bir proses olduğunu, bir insanın üslubunu və emosional rənglənməsini daşdığını, mütləq "kimin" və ya "nə" ifadəsinin bir tərifinə sahib olduğunu söyləyir. Üçüncü qrup hesab edirdilər ki, diskurs, ünsiyyətdə iştirak edənlərin fikirlərini və hərəkətlərini müzakirə etmək və əsaslandırmaq məqsədi daşıyan cəmiyyətdən uzaq bir şəkildə həyata keçirilmiş ideal nitq hərəkəti deməkdir [6,20] Diskursun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti bir prosesin varlığının işarəsidir. Bir müddətin olması müəyyən bir müddətin mövcudluğunu deyil, yalnız onun baş verdiyi müəyyən bir müddət xaricində diskursun mövcudluğunun mümkünsüzlüyünü göstərir. Bu mənada diskurs mətnə qarşı qoyulur - onsuz da tamamilə özünü təmin edən insan fəaliyyətinin sabit nəticəsidir. Bu vəziyyətdə, mətn öz-özünə yox, bir növ daşıyıcının iştirakı ilə mövcuddur.

A.Y.Məmmədov diskursun dilçilikdə iki aspektdən öyrənilməsinə qeyd edir: "Birincisi, diskursun strukturu obyekt kimi tədqiq edilə bilər. İkincisi, diskurs dilçiləri özlüyündə deyil, morfoloji və sintaktik hadisələrə təsir edən əsas amil kimi maraqlandıra bilər" [3,23]

F.Y.Veysəlli diskursun formal təşkilində sintaqmatik üzvləmə və söz sırasının rolunu qeyd edir. Müəllif müasir amerikalı dilçilərdən fərqli olaraq, paratonu diskursun üzvlənmə vahidi kimi qəbul etmir, çünki ton intonasiyanın bir komponenti kimi üzvlənmədə vasitə ola bilər, lakin diskursun vahidi ola bilməz. Onun fikrincə, belə vahid kimi "diskursun daxili üzvlənməsində fonetik bütöv təsiri bağışlayan, qrammatik cəhətdən formalaşmış struktur olan, semantik baxımdan konkret məna bildirən vahid olaraq sintaqm" çıxış edə bilər. Müəllifə görə, reallaşması "semantikaya və propozisiyaya tabe olan" söz sırası da diskursun formal təşkilində mühüm rol oynayır. F.Veysəlli diskursun daxili strukturunun fəsilərə, bəndlərə və yarımbəndlərə bölündüyünü, yazıda isə bunların paraqraf və yarımparaqraf, bəndlər və yarımbəndlər olduğunu göstərir. [5,83] Diskurs dilin struktur-semantik xüsusiyyətli kompleks kommunikativ vahididir. Diskursa bitkinlik, yəni əlaqəlilik, bütövlük, dolğunluq və avtosemantiklik (mətn daxilində referensiyanın bütün suallarının həll olunması) kimi özəlliklər xasdır və həmçinin də onu anlamaq üçün dilin sintaksisinə və semantikasına yiyələnmək yetərlidir.

O. Aleksandrova və O. Kubryakova qeyd etdikləri kimi, "diskurs, nitqin əsl yaradılması, nitq əsərinin istehsalı ilə əlaqəli bir idrak prosesi kimi başa düşülməlidir və mətn müəyyən bir tamlıq (və sabit) formada təcəssüm etdirilmiş nitq fəaliyyəti prosesinin son nəticəsidir ... Müzakirə - prosedur, təsirli bir fenomen ... bir mətnin və ya onun qavranılmasının sinxron şəkildə həyata keçirildiyi bir prosesdir" [8,67-69]. Müxtəlif dilçilərin "mətn" və "diskurs" anlayışlarının mahiyyəti və əlaqəsi ilə bağlı fikirlərini təhlil edərək, söyləmənin, müəyyən bir zamanda müəyyən bir şəxsin zəmində, zamanın müəyyən bir anında mətnin bir növ "əks olunması" olduğu iddia

edilə bilər. Məşhur rus alimi V.A.Zvyaginsevin fikrincə diskurs sözlə ifadə olunan bütöv, tam, yaxud dil səviyyəsində məna hissələrinə bölünə bilən, qayda üzrə bir-biri ilə fikri əlaqələrlə bağlana bilən cümlələr ardıcılığıdır. [7,21] Amerika dilçisi Z.Harrisin fikrincə diskurs səslənən mətnidir, frazada bir-birinin ardınca yerləşən qrammatik formaların ardıcılığıdır. [11,22]

Diskurs, nitq və mətnlə bağlı buraya qədər deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, mətn nitqin, nitq isə diskursun linqvo-psixoloji qarşılığı, rəmzi və ya simvoludur. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə əsaslanan bu yanaşma tərzində belə bir mülahizə irəli sürməyə əsas verir ki, diskurs gerçəkliyin özü və ya vahidi (Gv), nitq onun dərk olunan əsas xüsusiyyəti, yəni, birinci sıra gerçəklik elementi (Ge1), mətn isə bu gerçəklik vahidinə ekvivalent olan dil struktur vahidi və eyni zamanda ikinci sıra gerçəklik elementidir (Ge2). Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin 4 elementli intellekt kodu bazasında diskursun dərk edilməsini sxematik şəkildə belə ifadə etmək mümkündür: NİTQ → MƏTN → DİSKURSVə ya (Ge1 + İO1) + (Ge2 + İO2) = D&Gv Burada İO1 birinci sıra gerçəklik elementinin, İO2 isə ikinci sıra gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən intellekt obrazıdır [2,56-72] Diskursun tam şəkildə nitqə transformasiya olunması mümkün deyil. Çünki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, diskurs gerçəklik vahididir və istənilən gerçəklik vahidi kimi onun tam və axıracan dərk edilməsi və bu məqsədlə tam şəkildə nitqə transformasiya olunması mümkün deyil. Rəsm və ya foto canlı insanı əks etdirsə də, onun tam qarşılığı, adekvat əvəzləyicisi deyil və ola da bilməz. Eynilə bunun kimi, nitq diskursun, mətn isə nitqin tam qarşılığı, əvəzləyicisi deyil. Nitq, sadəcə, diskursda ifadə edilən əsas fikri və ona aid ton, intonasiya, pauza və tembrləri əks etdirə bilər. Bəzi hallarda ona paralel olaraq kommunikantın açıq şəkildə ifadə etdiyi hiss və həyəcanı da əks etdirməyə qadirdir. Amma, istənilən halda, diskursun nitqə transformasiyası prosesində onun müəyyən vahid və elementləri mütləq şəkildə atılır və ya ixtisar olunur. Məsələn, sözlü münəqişə edən iki insan real situasiyada müəyyən bir diskurs yaradır. Bu münəqişəyə şahid olan şəxs polisə ifadə verərkən qurduğu nitqdə həmin diskursun bir çox detal və elementlərini ixtisar edir. Bu şəxs diskursun, sadəcə, qısa icmalını, daha doğrusu, orada söyləmə, deyim və sözlərlə ifadə edilən əsas hissəsini öz nitqində verməklə kifayətlənir. Bunu da qeyd edək ki, söyləmə, deyim və söz həm diskursun, həm də nitqin daxili elementləridir. Əslində nitq sadəcə söyləmə, deyim və sözlərdən ibarət olur. Diskurs isə, bunlardan başqa nitq situasiyasını, yəni nitqdən əvvəl, nitq vaxtı və nitqdən sonra yaranan real situasiya və prosesləri də əhatə edir. Söyləmə, deyim və söz arasındakı qarşılıqlı əlaqəni qısaca olaraq belə ifadə edə bilərik ki, sözlər öz arasında birləşərək deyimi, deyimlər söyləmə, söyləmələr isə nitqi əmələ gətirir. Bəzən ayrıca götürülmüş bir söyləmə, deyim və hətta söz də nitq mahiyyəti daşıya bilər. Nitq və real dil situasiyasının cəmi isə diskursu əmələ gətirir.

Aparduğumuz araşdırmaya əsasən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

Diskurs yaxın təmas bazasında, yəni aktiv və passiv kommunikantın vizual və vokal təmas məsafəsində olduğu zaman reallaşan ünsiyyət prosesində yaranır.

Nitq gerçək zaman rejimində reallaşan elə bir ünsiyyət prosesində yaranır ki, bu zaman aktiv və passiv kommunikantın vokal təmasdan başqa, digər təmas imkanları, ümumiyyətlə, mövcud olmur.

Mətn isə məkan və zaman baxımından uzaq təmas bazasında, yəni aktiv və passiv kommunikantın vizual, vokal və digər təmas imkanlarından tamamilə məhrum olduğu bir şəraitdə yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Sabah, 2006.
2. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı, "Elm və təhsil", 2015.
3. Məmmədov A.Y., Məmmədov M.Y. Diskurs tədqiqi. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2013.
4. Məmmədov A.Y., Məmmədov M.Y. Diskurs Təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010.
5. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010.
6. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. – М.: Наука, 2001.
7. Звягинцев В.А. О цельнооформленности единиц текста // Известия АН о ЛЯ М.1980. Т 39. №1.
8. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М.: ИТДГК "Гнозис", 2003.
9. Ухванова-Шмыгова И.Ф. Дискурс-анализ в контексте современных Вып. 3. – Минск, 2002.
10. Collins Concise English Dictionary. 12th ed., Glasgow: Collins Concise, 2008.
11. Harris Z. Discourse analysis: A small text // Language, NY: Linguistic Society of America.

Əsədova Ülkər

Diskurs anlayışına müxtəlif yanaşmalar

Xülasə

Dil cəmiyyətimizin inkişafı ilə daim inkişaf edən dinamik bir sistemdir. Dilin və danışığ lüğətinin öyrənilməsi müasir dilçiliyin mühüm vəzifəsidir. Müasir dilçilikdə dilin diskursiv xüsusiyyətlərinə maraq getdikcə artır. Məqalədə dil sistemində yeni termin olan diskurs anlayışından, ayrı-ayrı alimlərin diskurs anlayışına fərqli yanaşmalarından bəhs edilir. Diskurs humanitar tədqiqatlar üçün

mühüm anlayışdır, onun çoxlu mənaları və tərifləri var. Diskurs tipologiyasında ünvana, sosial-situasiyaya, sosial-demoqrafik, sosial-pəşəkar, ictimai-siyasi, eləcə də nitq formasına, nitq növünə və ünsiyyət tərzinə görə meyarları ayırd etmək olar. Diskursda tez-tez leksik və üslubi vasitələrdən istifadə olunur ki, bu da onların böyük mübahisəli potensialı, iri obrazları ilə izah oluna bilər ki, bu da həmin mətnlərin ictimai çıxışlar üçün nəzərdə tutulduğunu və dərhal dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, onun hiss və emosiyalarına təsir etmək məqsədi daşdığını göstərir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, diskurs humanitar tədqiqatlar üçün mühüm məfhumdur, çoxlu mənə və təriflərə malikdir və sıx təmas üzərində qurulur, yəni aktiv və passiv kommunikatorun vizual və səsli təmas məsafəsində olduğu zaman baş verən ünsiyyət prosesindədir.

Asadova Ulkar

Different Approaches to the Concept of Discourse

Summary

Language is a dynamic system that is constantly evolving with the development of our society. The study of language and colloquial vocabulary is an important task of modern linguistics. In modern linguistics, interest in the discursive properties of language is growing. The article discusses the concept of discourse, which is a new term in the language system, and the different approaches of individual scholars to the concept of discourse. Discourse is an important concept for humanitarian studies, it has many meanings and definitions. In the typology of discourse, one can distinguish criteria according to address, socio-situation, socio-demographic, socio-professional, socio-political, as well as speech form, type of speech and style of communication. Lexical and stylistic means are often used in discourse, which can be explained by their great controversial potential, large images, which indicates that these texts are intended for public speeches and are aimed at immediately attracting the attention of the listener, influencing his feelings and emotions. The author concludes that discourse is an important concept for humanities studies, has many meanings and definitions, and is based on close contact, that is, in the process of communication that occurs when the active and passive communicators are within visual and vocal contact distance.

Асадова Улькер

Различные подходы к понятию дискурса

Резюме

Язык – это динамическая система, постоянно развивающаяся с развитием нашего общества. Изучение языка и разговорной лексики – важная задача современной лингвистики. В современной лингвистике растет интерес к дискурсивным особенностям языка. В статье рассматривается понятие дискурса, которое является новым термином в лингвистической системе, и различные подходы разных ученых к понятию дискурса. Дискурс – важное

понятие для гуманитарных исследований, оно имеет множество значений и определений. В типологии дискурса можно выделить критерии по адресату, социально-ситуативному, социально-демографическому, социально-профессиональному, социально-политическому, а также по форме речи, типу речи и стилю общения. Дискурс часто использует лексические и стилистические приемы, что можно объяснить их большим спорным потенциалом, большими образами, что показывает, что эти тексты предназначены для публичных выступлений и сразу направлены на то, чтобы привлечь внимание слушателя, воздействовать на его чувства и эмоции. Автор приходит к выводу, что дискурс является важным понятием для гуманитарных исследований, имеет множество значений и определений и основан на тесном контакте, то есть в процессе общения, которое происходит, когда активный и пассивный коммуникатор находятся на расстоянии визуального и речевого контакта.

Rəyçi: Fil.f.d. Məmmədzadə A.